

KUTATÁSETIKA A KORTÁRS ANTROPOLÓGIÁBAN

Szerző:

Biczó Gábor (Prof, PhD)
Debreceni Egyetem (Magyarország)

A szerző e-mail címe:
biczo.gabor@ped.unideb.hu

Lektorok:

Tóth Norbert
Debreceni Egyetem (Magyarország)

Mező Katalin (PhD)
Debreceni Egyetem (Magyarország)

...és további két anonim lektor

Biczó Gábor (2022): Kutatásetika a kortárs antropológiában. *Különleges Bánásmód*, 8. (3). 77-88. DOI: [10.18458/KB.2022.3.77](https://doi.org/10.18458/KB.2022.3.77)

Absztrakt

Jelen tanulmány az antropológia és az etika között, pontosabban fogalmazva az antropológiai tevékenység etikájáról a tudományterületen felszínre kerülő egyre intenzívebb vitákban és diskurzusokban való eligazodást kívánja előmozdítani. A kortárs viták kibontakozása, egyáltalán a keretét képező alapkérdések azonosítása, bonyolultabb feladat semmint az antropológia szakmaetikai kódrendszere körül folyó eszmecserek tudománytörténeti listájának összeállítása. Ennek megértéséhez, illetve a modern szociokulturális antropológia tudományetikai alapállásában jellemző eklektikusság értelmezéséhez kíván hozzájárulni az elemzés.

Kulcsszavak: antropológia, etika, yanomami kutatások, kutatásetika, kortárs antropológiai kutatások

Diszciplína: antropológia, etika

Absztrakt

RESEARCH ETHICS IN CONTEMPORARY ANTHROPOLOGY

The present study aims to promote the navigation between anthropology and ethics, or more precisely, the ethics of anthropological activity in the increasingly intense debates and discourses emerging in the field of science. The unfolding of contemporary debates, and the identification of the basic questions forming its framework, is a more complicated task than compiling a scientific history list of exchanges of ideas around the code system of professional ethics in anthropology. The analysis aims to contribute to the understanding of this and to the interpretation of the eclecticism characteristic of modern sociocultural anthropology's scientific ethics.

Keywords: anthropology, ethics, Yanomami research, research ethics, contemporary anthropological research

Discipline: anthropology, ethics

Az antropológia és az etika között, vagy pontosabban fogalmazva az antropológiai tevékenység etikájáról tudományterületen régóta, újabban soha nem látott intenzitású viták folynak. Bár viták mindig voltak és legtöbbjük a szakmaetikai kódrendszer kidolgozását előmozdító olyan tudománytörténeti jelentőségű eseményekhez szokás kötni, mint a Camelot projekt vagy az antropológusok szerepvállalása háborús cselekményekben (megjegyzés: a Camelot projekt az amerikai hadsereg által finanszírozott társadalomtudományi kutatási program volt, amely 1964-ben vette kezdetét. Az elsősorban a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és Dél-Amerika országaiban végzett módszeres adatgyűjtő tevékenységet folytató kutatócsoportokban pszichológusok, szociológusok mellett antropológusok játszottak meghatározó szerepet. A hadsereg által finanszírozott kiterjedt kutatás és adatgyűjtő tevékenység a hatalmon lévő kormányokkal szembeni potenciális társadalmi veszélyforrásokat mérte fel. Az eredeti elképzelések szerint az alkalmazott társadalomtudományi ismeretek megfelelő alapot jelentettek az amerikai kormányzat politikai érdekeivel ellentétes társadalmi események előrejelzésére és ezek megakadályozására. - vö. Solovey, 2001). A kortárs viták kibontakozása, egyáltalán a keretét képező alapkérdések azonosítása, azonban bonyolultabb feladat semmint az antropológia szakmaetikai kódrendszere körül folyó eszmecserek tudománytörténeti listájának összeállítása. A kor-társ szociokulturális antropológia tudományetikai jellemzőinek rövid vázlatra párhuzamosan érvényesített több elemzési szempont egyidejű figyelembevételét követeli. De miről is van szó?

Valószínűleg bármely tudományterület legegyszerűbben megfogalmazható metaetikai alapkérdése, hogy mit jelent az adott tudomány a saját feltételei szerint végrehajtott „helyes” művelése? Magyarán, a mindenkor tudományos megismerő gyakorlatra vonatkozó etikai reflexió igénye – tehát, annak a megítélése, hogy mennyiben „helyes” vagy sem az adott tudománytevékenység – lényegében nem más, mint a tudománynak a saját megismerési tevékenységet minősítő morális ítéletre irányuló kísérlete. A tudomány „helyes”, vagy eufemistikusan fogalmazva „jó” művelése nem az adott

tudásterület ismerettárgyára irányuló megismerő tevékenység hatékonyságát illető kérdés. A „helyes” tudománytevékenység sokkal inkább a tudós-kutató a diszciplináris feltételek szerint végzett munkájának a következményeit teszi erkölcsi vizsgálat, részben önvizsgálat tárgyává. A tudományterületi tevékenység részeként mindez az etikai dimenzió globalizálódásához vezetett. A kutatás alanyára gyakorolt hatás fókuszáról fokozatosan kiterjedt a tevékenységben érintett minden résztvevőre: akadémiai szereplőkre, közvélemény, szakmaetikai szervezetek, kutatásfinanszírozás (Caplan, P. 2003, 3.)

Az alapkérdés, tehát az, hogy milyen a „helyes” antropológiai tudománytevékenység, azonban önmagában semmi különösebb eltérést nem mutat bármely más tudományterület esetében is megfogalmazható metaetikai alapkérdéstől. A helyzet itt a látszathoz jóval bonyolultabb. A következőkben a modern szociokulturális antropológiai tudománytevékenység etikai vetületét három összefüggésben szeretném felvázolni. Először a téma néhány kiemelt jelentőségű tudománytörténeti csomópontját mutatom be. Ezt követően kerül sor egy a venezuelai-brazíliai határvidéken élő bennszülött közösség, a yanomami kultúra tanulmányozásához kapcsolódó esettanulmányon keresztül az antropológiai munka etikai alapállásának néhány részletéről lesz szó. Végül amellet szeretnék érvelni, hogy a „helyes” antropológiai tudománytevékenység feltételrendszere nem azonosítható egyetlen konzisztens tudományetikai rendszer keretei között. Ebben az összefüggésben tehát etikai alapkérdésünk nem az lesz, hogy milyen a „helyesen” végrehajtott antropológiai tudománytevékenység, hanem radikálisan megfogalmazva: lehetséges-e egyáltalán a helyes antropológiai tudománytevékenység? Az már csak másodlagos kérdés, hogy az etikai önreflexió illetően kiterjesztése nem eredményezi-e a tudásterület határainak meghaladását?

Antropológia és etika, a téma néhány tudománytörténeti csomópontja

1885-ben a kor kétségtelenül egyik legtekintélyesebb antropológusa, a brit Edward Burnett Tylor (1832-1917) az éppen független és elismert tudományterületté szerveződő antropológia száma-

ra szemléletesen fogalmazta meg az üdvözítő utat. „Gyerünk egyenesen előre, mint a szemellenzős ló nem pillantván sem jobbra sem balra.” (idézi Mills, 2003.38)

Az evolucionista Tylor tudományfelfogásából kinőtt kulturális antropológia a természettudományok logikája és tevékenységmódja alapján került megfogalmazásra. Az antropológia, mint modern tudomány törekszik arra, hogy az ismerettárgyára vonatkozó hatékony megismerési tevékenységet végezzen, amely az objektív tudás értékét oly módon kezeli elsőrendű célként, hogy teljes mértékben figyelmen kívül hagyja az ismeret-elsajátítás folyamatát határoló egyéb körülményeket. A tudományos igazságért folytatott küzdelemben a természettudományos gyakorlatot meghatározó „machiavelliánus” logika érvényesítése a korai antropológiában fontos szempont volt. Arra a meggyőződésre épült, hogy az antropológiai tudománytevékenység eredményeként elsajátított ismeret hasonló módon értéksemleges, mint bármely természettudományos ismeret (v.ö. Mills, 2003, 39.)

A tylori „szemellenzős lóként” robogó tudomány fontos előzménye volt az antropológiában fokozatosan kibontakozó etikai önreflexiónak. Legalábbis abban az összefüggésben, hogy a közvetlen utódok számára a felfogással éppen szöges ellentétben világossá vált: az antropológiai tudás elidegeníthetetlen lényegét képezik azok a körülmények, amelyek az ismeretszerzés gyakorlatától elválaszthatatlan kísérőfolyamatok.

A tudományterületi etika fejlődésének fontos állomása volt Franz Boas közvetett hatása. A humanista és pacifista Boas 1919-ben a *The Nation* című folyóirat hasábjain emelte fel hangját az ellen, hogy antropológusok a kormányzat megbízásából hírszerzői tevékenységet végezzenek (vö. Price, 2000). Történt ugyanis, hogy az USA mexikóvárosi nagykövetségén keresztül antropológusuk a központi hatalmakra vonatkozó információkat gyűjtötték (megjegyzés: az I. világháborúban Mexikó hivatalosan semleges volt, ugyanakkor köszönhetően az országban dúló polgárháborúnak, a 19. század második felében intenzív Habsburg befolyásnak és az Egyesült Államok részéről mutatózó atrocitásoknak, az ország belügyeibe történő beavatkozásnak a korabeli mexikói társadalom Ame-

rika-ellenessége erőteljes volt.) Boas a tudományeszmé prostitúálásával vádolta tudós kollégáit. A kiáltvány jelleggel megfogalmazott levél azonban éppen az ellenkező eredménnyel járt, Boas az AAA hazafiasan elkötelezett korifesusai a következő társasági ülésen megfosztották tisztségeitől. A sajátos politikai klímában hozott politikai döntés az antropológia tudomány etikai önértékelési problémáit minden érintett számára világossá tette.

A tudományterületi etika ügye azért kitüntetett jelentőségű kérdés, mert az antropológiai tudománytevékenység alapvetően bilokális. A tevékenység színteréül szolgáló terep és az otthon – tehát az akadémiai környezet – a maga lokális-specifikus adottságaival szigorúan elválnak egymástól. A tudományos munkaként elvégzett elemző tevékenység és az ennek a diszciplináris feltételrendszerét képező közeg a maga természete szerint ki-fejlődött színtér, ami a terep szituatív és partikuláris jellemvonásaitól elvonatkoztatva, azokat mintegy figyelmen kívül hagyva teremtette meg működés-szabályait. A terep szituatív és partikuláris adottságaihoz történő alkalmazkodás teljes mértékben a kutatói cselekvésgyakorlathoz rendelhető személyes felelősségélmény függvénye, ami egyidejűleg támaszkodik az antropológus saját tevékenységére irányuló önreflexív tudatosságára és a tanulmányozott életvilág iránti elfogadó beállítódásra.

A tételt megfordítva, az antropológus a mindenkori tanulmányozott kultúrát belülről megismerve olyan szenzitív, részletgazdag információk birtokába jut, amelyek felkelthetik kívülálló harmadik fél érdeklődését. Az antropológus ismereteinek gyakorlati alkalmazása a szakpolitikában, a fejlesztéspolitikában, a kisebbségpolitikában és sorolhatnánk a számtalan szakterületet, túlzás nélkül korlátlan lehetőségeket rejt. A további részletektől elvonatkoztatva, az antropológia tudományterületi etika vitáinak kétségtelenül egyik legmarkánsabb vetülete a mai napig a hadsereggel történő együttműködés kérdése maradt (v.ö. Sztankai, 2014 valamint Zehfuss, 2012 írásai).

A tudományterületi etikai gondolkodás fejlődésének azonban az ismeretek alkalmazásából fakadó nehézségek mellett volt egy másik fontos vetülete is. Ez elsősorban a kutató a terepen megvaló-

sított ismeretszerzési eljárásának, vagyis a mindenkori „bennszülöttel” történő kapcsolatviszonyának a minőségét érintő kérdés. A témát jól reprezentáló példa lehet Lévi-Strauss önéletrajzi ihletésű művében a *Szomorú trópusok*ban a saját kutató gyakorlatát önreflexív elemzésben tárgyaló szövegrész.

„Egyszer egy csoport gyerekkel játszottam, és az egyik kislányt megütötte a pajtása; a kislány hozzám menekült, és nagy titokban a fülembé súgott valamit, amit meg sem értettem; kénytelen voltam többször is elismételgetni vele, végül az ellenfele is felfedezte a mesterkedést, és bizony ő is dübödten szaladt hozzám, hogy kiszolgáltatassa azt az ünnepélyes titoknak tetsző dolgot: némi zavar és néhány kérdés után már nem hagyott kétséget az eset értelmezése: Az első leányka bosszúból az ellensége nevét árulta el nekem, és amikor az rájött, megtorlasképpen a másik kislány nevét közölte velem. Attól fogva nem volt nehéz dolog, ha nem is túl lelkiismeretes (eredeti szövegben: „habár elég gátlástalan volt”), egymás ellen uszítani a gyerekeket, és megtudni az összes nevet. Az így kialakult cinkosság segítségével már a felnőttek nevét is elárulták különösebb buzávona nélkül. Amikor a felnőttek felfigyeltek titkos csevegésünkre, megdorgálták a gyerekeket, és adataim forrása elapadt.” (Lévy-Strauss, 1994, 352-53.)

A kutatói tudománycél megvalósítása gyakran a helyiek értékeinek megsértésébe ütközik és így érdekeikkel is ellentétes. Mit tehet a tudós? Lévi-Strauss választása saját megítélése szerint sem tekinthető etikus eljárásnak, amit a szöveg hangnemből és a megfogalmazásból világosan kiolvashatunk. Az antropológiatudomány művelési szakmai-módszertani művelésfeltételei és az etikailag „helyes” cselekvésgyakorlat formai követelményeinek kidolgozása, az összhang megteremtése fontos kortárs feladatként hárul a kulturális antropológusok közösségére.

Bár az antropológiai etika fejlődésének még több állomás idézhető, végül egy olyan példát szeretnék részletesebben megidézni, amely a „helyes” tudományterületi kutatói tevékenység kortárs dilemmáját a maga teljes komplexitásában bemutatja.

Az antropológiai tudományetika új dimenziói: a yanomami kutatások rövid története

Az úgynevezett yanomami kutatások az elmúlt fél évszázad az antropológiában lejátszódó etikai vitáinak valóságos kísérleti laboratóriuma. A tucatnyi könyv, tanulmány, a szerteágazó és sokszor a személyeskedésig indulatos viták részletes áttekintésére jelen elemzés keretei között nincs mód, de három röviden felvillantott epizódon keresztül szeretnék az antropológiai tudománytevékenység körül kibontakozott etikai viták összetett természetére utalni.

Első epizód, Napoleon Chagnon története

1964 novemberében egy akkor 26 éves amerikai egyetemista, Napoleon Chagnon Brazília és Venezuela határvidékére, az Orinoco folyó felső folyásához utazott azért, hogy tanulmányozza a világ egyik legtávolabbi és legelrejtettebb kultúráját, a yanomami indiánokat (vö. Tierney, 2000). A 19. század fordulóján, amikor Alexander von Humboldt a térségben járt, a helyiek szóbeszéde alapján az akkor teljesen elérhetetlen vidéket emlegették El Doradoként. Az ott élő yanomami népet veszélyes és vad emberekként tartották számon. 1920-ban Hamilton Rice, egy a térségben járó földrajzkutató még gépfegyverrel lőtte a yanomamikat, mert attól tartott, hogy kannibálok. Pár évvel később, amikor ténylegesen megismerte a közösséget már egészen másként vélekedett:

„...egyáltalán nem olyan vad és makacs emberek, mint ahogy a legendák leírják őket, de nagyrészt igen szegény, alacsony termetű, ártalmatlan teremtmények, akik ráadásul nyomorúságos körülmények között élnek.” (i.m.).

Chagnon kutatási eredményeit 1968-ban publikálta, miután tizenkilenc hónapot töltött terepen és a *The Fierce People* (A vad nép) hatalmas közönségsiker lett, a mű a valaha egyik legnagyobb példányszámban elfogyott antropológiai szakkönyv. Chagnon szerteágazó szempontrendszer alapján a yanomami kultúra teljes komplexumát tette kutatásai tárgyává. Összhangban a kortárs antropológia ho-

lisztikus megértési gyakorlatával a társadalmi élet, a politika és a gazdasági tevékenység részleteitől a rítusokon át egészen a hallucinogén anyagok fogyasztásáig a kultúra teljes spektrumát igyekezett feltárni. Könyvében, amely egy több mint két évtizedig tartó kutatássorozat első fejezete volt számos olyan következtetésre jutott, amelyek aztán az egyik legintenzívebb tudományetikai vitához vezettek az antropológiában. A yanomami társadalom komplex értelmezésének középpontjában álló tétele szerint a kultúra legmeghatározóbb jellemvonása az agresszió. Megfigyelései szerint a yanomamik permanens háborúban állnak egymással, ami a mindennapok részévé vált csetepatékban és gyakran gyilkosságokban jut kifejezésre.

„Alkalmam volt jó néhány incidenst szemtanúként megfigyelni, amelyek egyrészt kifejezték az egyéni bosszúvágyat, másfelől a kollektív harcokésztséget. Ezek súlyossági sorrendje az olyan szokásos incidensektől, mint a feleségverés, a melldőngetés vagy a verekedés egészen az olyan cselekményekig terjed, mint azok a szervezett támadások, amelyek azzal a céllal indulnak, hogy lesből támadjanak és öljenek meg az ellenséges faluboz tartozó férfiakat.” (Chagnon, 1968)

1968 és 1972 között Chagnon további öt expedíciót szervezett, amelyek megerősítették következtéseiben. 1971 novemberében a terepen szemtanúként rögzítette *The Ax Fight* (Fejszeharc) címmel későbbi filmben is közzétett jelenetet. A kaotikus és zűrzavaros felvételeket a terepkutató antropológusok a yanomamik alapvetően agresszív kultúrájának lényegi jellemvonásait tükröző eseményként tálták. A jelenet első felében zokogó, jajveszékkelő asszonyokat és gyermekeket láthat a néző, akik hangjából a kétségbeesés és a tehetetlenség hallható ki. Ezt követően egymást bottal ütlegelő férfiak és az őket biztató asszo-nyokat megörökítő képsort figyelhetünk végig. A jelenet harmadik egysége azt ábrázolja, amikor a két egymással küzdő csoport szétválik, majd kölcsönös szidalmazások közepette méregetik egymást. Az eseményeknek ezen a pontján úgy tűnik, hogy a kedélyek lenyugszanak, a felek visszatérnek shabunáikba és a mindennapi

élet visszazökken a régi kerékvágásba (megjegyzés: A *shabuna* a yanomami törzsek hagyományos közösségi szálláshelye). Aztán hirtelen, a kamera látószögén kívül eső háttérből egy férfi, kezében „fegyverrel” az ellenségei felé kezd rohanni, ahol, amint ezt a helyszínen lévő antropológusok beszámolójából tudhatjuk, mészárlásba kezdett.

Természetesen Chagnon az általa a yanomami kultúra lényegeként felfedezett agresszióra igyekezett tudományos magyarázatot találni. Úgy ítélte meg, hogy a gyilkosságokig is terjedő konfliktusoknak nem az erőforrásokért, a termőföldért vagy a területekért folytatott küzdelem volt az oka. Chagnon, aki beszámolóiban szerint a yanomamik erőszakosságának kitéve maga is számtalanszor került életveszélyes helyzetbe, magyarázatként, a korszakban nagyon népszerű szociobiológiai és neoevolucionista értelmezésekhez kapcsolódva, az agressziót funkcionális szelekciós eszközként értelmezte. Kutatásai szerint az elsőszülött lánygyermekek ellen elkövetett csecsemőgyilkosságok miatt a yanomami társadalomban relatív „nőhiány” alakult ki, ami a férfiak között a nőkért folytatott versengést folyamatosan a szélsőséges összeütközések irányába tereli. A domináns férfiak közötti nyílt konfliktusokban az agresszió olyan tulajdonság, ami előnyt jelent a házastársakért zajló permanens küzdelemben. Chagnon későbbi kutatásai szerint a yanomamik között megfigyelhető összefüggés, hogy azoknak a férfiaknak, akikről tudható, hogy gyilkosságot követtek el szignifikánsan több gyermeke (utódja) van, mint azoknak, akik nem hajlottak a szélsőséges agresszióra. Chagnon több mint húsz expedíciót valósított meg és végső konklúziója szerint a yanomami kultúra olyan alaptulajdonságait őrizte meg az ember korai társadalmatszerveződési gyakorlatának és kulturális szokásvilágának, amelyek miatt okkal értelmezhetjük az emberi közösségformák egyik korai evolúciós fázisát reprezentáló példaként. 1992-ben, amikor Chagnon a kutatásait a nagyközönség számára a „*Yanomamó: The Last Days of Eden*” című könyvében összefoglalta, az előszóban Edward O. Wilson az időszak egyik legjelesebb szociobiológusa kutatásait a bioevolúció és a kulturális evolúció szintézisét megvalósító mestermunkaként ünnepelte.

Chagnon története eddig a pontig egyértelmű és világos. Ugyanakkor, de talán nem meglepő módon gyorsan színre léptek azok az antropológusok, a yanomami társadalmat ilyen-olyan okból kutató tudósok, nyelvészek, epidemiológusok, humán etológusok, akik Chagnon kutatásaival szögesen ellentétes megfigyelésekről számoltak be.

Jelen írásban nem lehet cél a tengernyi kritikai észrevétel listá-zása, azonban ki kell térnünk azokra a kifogásokra, amelyek Chagnon következtetését azért tekintik tudományos értelemben tévesnek, mert módszertani eljárását tekintve a megfigyelési eredményeket befolyásoló kutatásaitikai vétségeket követett el.

A témát tárgyaló két legfontosabb kritikai elemzést Brian Ferguson *Yanomami Warfare: A Political History* (1995) és Patric Tierny *Darkness in Eldorado: How Scientist and Journalist Devastated the Amazon* (2000) írták meg. Röviden összefoglalva, Ferguson szerint Chagnon kutatásait befolyásoló alapvető és etikailag kifogásolható, ám elemzéseiben egyáltalán nem reflektált gyakorlatot követett. A terepen végzett saját kutatásai alapján megállapította, hogy a yanomami társadalomban az 1950-es években érkezett első misszionáriusok juttatták be az első acélból készült eszközöket, fejszéket és macheteket (éles kardszerű bozótívágó kés). Az alapvetően égetéses-ültetéses gazdálkodást folytató yanomamik között a hatékony új eszközökért valóságos verseny alakult ki. Chagnon a 60-as évek végén az általa meglátogatott falvakban az információkért cserébe tudatosan osztott szét ajándékot a bennszülöttek között. Eljárásával valóságos versengést indított el a yanomamik között azért, hogy hozzájussanak az igen értékesnek tekintett ajándékokhoz.

Ferguson rekonstrukciója szerint a faluról-falura vonuló Chagnon az ajándékozási gyakorlattal politikailag destabilizálta a közösségeket, mintegy kirobbantva azokat a konfliktusokat, amelyeket aztán a yanomami kultúra lényegeként meghatározott agresszió megnyilvánulásaként írt le (megjegyzés: az *Ax Fight* a fentiekben vázlatosan ismertetett kulcsjelenetének záróakkordjaként leírt „mészárlást” elkövető bennszülöttek kezében jól kivehető a közösséget meglátogató fehérektől kapott fejsze és machete, mint hatékonyan „fegyverek”).

Ferguson például Chagnon korábbi adatközlőivel felvett interjúk alapján arról is beszámolt könyvében, hogy az ajándékok fejében az amerikai antropológus kulturális tabukra, például a személynevekre vonatkozó információkat igyekezett megszerzeni. Az egymást a sóvárgott ajándékok (fejszék, macheték, horgászhorogok, gyöngyök) fejében eláruuló bennszülöttek között az összeütközés ezzel kódogolva volt. Sőt Ferguson kutatásai alapján az is kiderült, hogy szüleik és egyéb felmenőik nevére vonatkozó információk érdekében, melyekre azért volt szüksége, hogy bizonyítsa tételét, mely szerint az agresszívabb férfiaknak több leszármazottja van, Chagnon akár a gyerekek megvesztegetésére és rávetemedett.

A kritikák másik csomópontja talán még súlyosabb kifogásokat fogalmazott meg Chagnon kutatásaival kapcsolatban. Patrick Tierney és kollégái rekonstrukciója szerint Chagnon és egykori mentora, a doktori bizottságában szerepet vállaló James Neel, aki a betegségek átöröklésével kapcsolatos kutatásaival szerzett hírnevet, tehát a két tudós a yanomamik között eugenikai indíttatású és elsősorban genetikai szemléletű kutatásokat folytattak, amelyek etikai szempontból messzemenően kifogásolhatóak.

Nagyon röviden összefoglalva, Neel eredetileg 1965 és 1972 között az amerikai Atomenergia Bizottság részéről finanszírozott kutatásokat végzett Hiroshima és Nagasaki bombázását túlélő radioaktív sugárzást elszenvedett japán lakosok között azzal a céllal, hogy megfigyelje a sejtszintű mutációs folyamatokat. Referencia csoportként többek között a yanomami közösséget választották. Neel erőteljesen érdeklődött a biológiai értelemben zárt, nem keveredett közösségek iránt. 1968-ban Neel, Chagnon és egy multidiszciplináris kutató team érkezett az Orinoco felső folyásához, a venezuelai oldalon található yanomamikhoz, hogy vér és egyéb alapvető biológiai vizsgálatokat végezzenek. Neel, mivel az előző évben a braziliai oldalon élő yanomami falvakban kanyaró járvány ütötte fel a fejét, elhatározta, hogy oltási akciót szervez a venezuelai közösségekben. A több ezer oltást, amint azt a későbbi kritikai kutatások világossá tették, pontosabban vádként megfogalmazták tudatosan egy

olyan vakcina típusból adták be, amelynek ismert mellékhatása volt az igen magas láz, sőt a betegség kialakulásának veszélye is a gyenge immun-rendszerű személyek esetében. Mivel a yanomamik elszigetelt életmódjuk miatt alacsony ellenálló képességűek a vírusos és bakteriális fertőzésekkel szemben, ezért okkal merül fel a gyanú, hogy Neel és csapata tudatosan kísérletezett a bennszülöttekkel, hogy megfigyeljék a fertőzés terjedésének folyamatát.

A további részletektől elvonatkoztatva és a történet körül keletkezett hatalmas és elsősorban etikai viták tükrében kijelenthető, hogy Chagnon munkássága árnyékot vetett az antropológiatudományra (megjegyzés: fontos tény, hogy a yanomami kulturálisan determinált agresszióról alkotott komplex értelmezés elterjesztésével Chagnon bizonyíthatóan hozzájárult ahhoz, hogy a közvéleményben a bennszülöttekkel kapcsolatos negatív előítéletek megerősödtek - vö. Albert, 1989). A kritikusok többsége szerint csak megerősítést nyert, hogy az antropológus a bennszülöttekről szerzett ismereteinek alapja a hatalmi helyzet önkényes kiaknázása. Az ügyben a három legtekintélyesebb tudományterületi közösség, az Amerikai Antropológiai Társaság, a Brit Szociálandropológiai Társaság és a Királyi Antropológiai Társaság is állásfoglalást adott ki. A skandalumként kezelt történet kétségtelenül hozzájárult ahhoz is, hogy az AAA (American Anthropological Association) a tudományterületi kutatási gyakorlat etikai alapelveit szabályozó kódrendszerét soha nem látott részletességgel igyekezett kidolgozni. Ugyanakkor a yanomami kutatások etikai vonatkozásai nem csupán Chagnon munkásságához köthetően járult hozzá a kortárs antropológiai-etika, a tudományterületi komplex magatartáskódex kimunkálásához. Mintegy az eddigiek folytatásaként és a yanomami kutatásokhoz köthető etikai dilemma kifejtéséhez egy másik antropológus személyes történetével is meg kell ismerkednünk.

Második epizód, Kenneth Good története

Chagnon kutatásainak egyik legkövetkezetesebb kritikusa, akiről eddig még nem esett szó, egykori tanítványa, Kenneth Good volt. Chagnon dokto-

randuszként Kenneth Good 1975-ben 15 hónapos terepmunkára érkezett az Orinoco felső folyásához, ami aztán kisebb megszakításoktól eltekintve közel 12 évig tartó folyamatos kutatássá fejlődött. Témája a vadászat és a gyűjtögetési technikák voltak, illetve témavezetője hatására annak tisztázása, hogy a fő táplálékszerzési tevékenység milyen kapcsolatban áll a yanomamik életét uraló konstans erőszakkal. A probléma az volt, hogy Good nem találta nyomát annak a széleskörű és a kultúrát uraló erőszaknak, amire Chagnon kutatásainak ismeretében előzetesen számított. Sőt beszámolóí szerint a falu, Hasupweteri, ahol a bázisát berendezte, mindössze egyszer keveredett a szomszédos közösséggel nyílt összeütközésbe. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a közösségben ne lett volna tetten érhető az erőszak a mindennapi életben.

Good megfigyelése szerint az egyedülálló nők elleni kollektív és a közösség által tolerált agresszió volt a legszembeötlőbb erőszakos megnyilvánulás.

Az amerikai antropológus egy idő után rendkívül bonyolult terepszituációba keveredett, ahol igen nehéz döntést kellett felvállalni. A modern antropológiai kutatásmódszertani gyakorlat a kultúra belülről, tehát a bennszülöttek szemszögéből történő, lehetőség szerint saját fogalmi és nyelvi kategóriáik segítségével megvalósított leírása, amit szaknyelven émikus pozíciónak nevezünk, az úgynevezett részvevési megfigyelés keretei között valósítható meg. Ennek lényege leegyszerűsítve, hogy a kutató a közvetlen és hiteles antropológiai megértés érdekében úgy épül be a tanulmányozott közösségbe, hogy annak normáit, értékvilágát, szokásait és mindennapi tevékenységeit elsajátítva vesz részt a társadalmi életben.

Good egy nap azzal szembesült, hogy kulcsadatközlője és kutatásainak támogatója, a falu főnöke azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy jegyezze el mennyasszonyaként Yurimát, az akkor 9 éves kislányát.

Good, aki a yanomami kutatás történetét és személyes életére gyakorolt hatását az 1990-ben megjelent *Into the Heart: One Man's Pursuit of Love and Knowledge Among the Yanomama* című könyvében tárta a nyilvánosság elé, részletesen elemezte dilemmáit. Egyrészt, amennyiben megtagadja a főnök ké-

rését, akkor annak bizalmát elveszítve gyakorlatilag a jól felépített kutatási pozícióit is kénytelen lett volna feladni. Másfelől, ismerte a yanomami szokásokat, úgy kalkulált, hogy a jegyesség formális esemény, ami abból áll, hogy a jegyes a vőlegényének nyilvánosan ételt ad, amit ő elfogyaszt. Sőt a yanomami gyakorlat szerint egy eladósorba került lánynak akár több jegyese, azaz későbbi potenciális férjjelöltje is lehet, ami azt jelenti, hogy Good szerepvállalása kezdeti szándékai szerint nem jelentett tényleges elköteleződést.

Továbbá Good azzal is tisztában volt, hogy azok a fiatal lányok, akik úgy érik el a pubertást, hogy nincs jegyesük, azok a közösségi szokások szerint és a közösség tudomásával rendszeres erőszak áldozataivá válnak. Röviden összefoglalva Good felvállalta a szerepet.

Egyszer tartózkodási vízumra és a kutatás folytatásához szükséges források miatti hosszabb távolléte után visszaérkezett a faluba, és arról értesült, hogy Yurima elérte a pubertást. A hírről értesülve kiállt a falu közössége elé és fenyegető beszédet intézett a jelenlévőkhöz, amelyben figyelmeztette őket, hogy senki nem érhet a feleségéhez, majd a törzs ceremóniális szokásai szerint feleségül vette az akkor körülbelül 14 éves lányt. Good könyvének szövege szerint az eleinte részéről formális ügyként kezelt szerepvállalása ebben az időszakban fordult át tényleges érzelmi elköteleződéssé. Érzelmi bevonódásának önreflexív részleteit az olvasó azokban a szövegrészekben érheti tetten, amikor egy újabb tartózkodási engedélye miatt bekövetkezett hosszabb távollétét írja le. Végül pár hónap elteltével ismét visszatért a yanomami faluba, ahol azzal kellett szembesülnie, hogy felesége lefogyott, traumatizált volt a folyamatos erőszak miatt, amit azért követtek el ellene, mert egy a szomszéd faluban élő rosszakaró Kenneth Good halálhírére keltette.

Kenneth Good élettörténete és szakmai karrierje itt fantasztikus fordulatot vett. Miután Yurima Caracasban megkapta a szükséges orvosi ellátást, a házaspár egy rövid időre még visszatért Hasupweteribe, de 1987-ben New Jerseybe költözött. A média és az amerikai közönség imádta a „love storyt”, amit a szakmai körök igen ambivalens és etikailag alapvetően kifogásolható esetként kom-

mentáltak. Mindenesetre Yurima lenyűgöző alkalmazkodási készségről, rezilienciáról tanulságot téve illeszkedett be a modern amerikai életbe. A gyakorlatilag kőkori technikai-civilizációs körülmények és a 90-es évek amerikai életformája közötti távolság, legalábbis egy ideig úgy tűnt, hogy zökkenőmentesen áthidalható. Yurima két gyermeke, a még Hasupweteriben született David és nővére után, még egy gyermeknek adott életet Amerikában. Kenneth Good egyetemi oktatóként tevékenykedett, a yanomami asszony pedig gyermekeit nevelte és időközönként hazalátogattak a dzsungelbe.

1993-ban egy újabb látogatás alkalmával Yurima úgy döntött, hogy nem tér vissza férje oldalán az Egyesült Államokba, hanem a yanomami közösségben marad. Yurima döntését Good, legalábbis a közvélemény számára megfogalmazott magyarázatának tartalma szerint megértéssel elfogadta. Megfigyelése és Yurimával folytatott beszélgetései alapján a nyugati életformát meghatározó individuális személytelenség és elszigeteltség pszichikai terheit nem tudta feldolgozni. A yanomamik egész életüket a közösségben és a közösséggel töltik, ahol a nyugati értékek szerint felfogott intimitás, vagy a privát szféra gyakorlatilag értelmezhetetlen normák.

Mielőtt az ismertetett roppant komplex történet tudományetikai összefüggéseire és az ezekkel kapcsolatos következtetésekre rátérnénk, még egy, a fenti két epizóddal, Napoleon Chagnon és Kenneth Good történetével szoros összefüggésben álló harmadik motívumot muszáj röviden felvezetni.

Harmadik epizód, David Good története

Yurima legidősebb fia, David 5 éves volt, amikor édesanyjuk úgy döntött, hogy magára hagyja gyermekeit Amerikában és visszaköltözik szülőföldjére, az Orinoco felső folyásvidékén fekvő yanomami faluba. Davidnak bevallása szerint pontos emlékei voltak édesanyjáról, akinek pszichikai hiányával folyamatosan meg kellett küzdenie. 2012-ben David 24 évesen, amikor BA diplomát szerzett biológiából, elhatározta, hogy felkeresi 19 éve nem látott édesanyját. Az expedíció előkészítését, majd az utazást, amint a találkozást is dokumentálta, és a nyilvánosság számára forrásanyagként a világhálón

tette elérhetővé (megjegyzés: a *My Amazonian Adventure: A Yanomami Reunion* címmel készített összeállítás David Good élettörténetének a személyes perspektívából megfogalmazott és vallomásszerűen feltárt részleteit tette nyilvánossá). David története, ami jelenleg is újabb és újabb fejezetekkel gazdagodik, az amerikai antropológus Kenneth Good és a yanomami asszony, Yurima már majd' elfeledett történetét újra a közvélemény érdeklődésének homlokterébe vonta.

2010-ben a *Secrets of the Tribe* (itt a „tribe” törzs kifejezés az antropológus társadalomra vonatkozó utalás) című dokumentumfilm Kenneth Good történetét a yanomami kutatások egyik meghatározó fejezeteként újra górcső alá vette (megjegyzés: a 2010-ben készült filmet Jose Padilha rendezte, aki az antropológusok és az antropológiai munka társadalmi felelősségét állította középpontba, kiemelve a bennszülött, lokális életvilágok különleges sérülékenységének tényét). A filmben megszólalnak az elmúlt fél évszázadban érintett fontosabb kutatók, tudósok és a történetet elemző szakértők. A film egyik kiemelkedő csomópontja volt, amikor a nyilvánosság előtt Napoleon Chagnon egykori tanítványát Kenneth Goodot pedofiliával vádolta meg és ezzel mintegy karakteryilkosságot követett el.

Etikai konzekvenciák

A további részletektől elvonatkoztatva is belátható, hogy az antropológia tudományterületi etikai komplexitásának „állatorvosi lova”, a bő fél évszázada zajló yanomami kutatás és az azt övező viták értelmezése nem könnyű feladat. A bemutatott történetekből kirajzolódó négy egymással csak felületesen érintkező etikai pozíció jól elkülöníthető.

1) Az egyik csoport a Chagnon eredeti kutatásai mellett kiálló tudósok közössége, akik talán legnevesebb szószólója Stephen Nugent (2001). A Chagnon következtetéseit elutasító és etikai szemléletű kritikákat megfogalmazó véleményekkel szemben részben tudományos alapon, részben éppen a vélelmezett etikai hiteltelenség okán szerveződött meg a pártoló tudóstársakat tömörítő koalíció. A yanoma-

mi kultúrát átható globális agresszió elméletének igazolására számos „bennszülöttet” szólaltattak meg, akik, legalábbis a Chagnont támogató antropológusok véleménye szerint egyértelműen bevelölték, hogy a háborúság és a gyilkosságok fő kiváltó oka a nőkért folytatott harc volt.

Sikerült olyan akkulturálódott yanomami személyt is nyilatkozásra bírni, aki Chagnon könyvére hivatkozva állítja, hogy az agresszióról szóló következtetések igazak. Természetesen kérdés, hogy itt ténylegesen értékelhető véleménnyel vagy az olvasottak projekciójával állunk szemben, amennyiben okkal merülhet fel a gyanú, hogy a megszólaló bennszülött eredeti közösségének kulturális értékvilágától eltávolodva nem-e csupán személyes sorsára vonatkozó öngazolásként fogalmazza meg Chagnon-párti álláspontját. Az epidemiológiai vizsgálatok kockázatával nem kalkuláló felelőtlenség vádjával szemben, tehát a tudatosan előidézett kanyarójárvány ügyében a Chagnon mellett állást foglaló tudósok a kiválasztott oltóanyag biztonságosságára hivatkoznak.

2) A tudósok másik tábora, Patrick Tierney, Brian Ferguson, Kenneth Good továbbra is Chagnon etikai felelőtlenségét hangoztatják. Felfogásuk szerint az elhibázott módszertan és az adatok intenciózus értelmezése eredményezte azt, hogy teljesen félreértelmezte a yanomami kultúrát és ezzel a közösség negatív megítélését idézte elő.

3) A kutatók harmadik és kisebb csoportja, lévén részben nem érintett, valamint a kritikai kultúrakutatás elméleti közösségében szocializálódott, ezért egészen más következtetésre jutott. Reprezentatív szerzőként jelölhető meg Michael M. J. Fischer, aki azt vallja, hogy a yanomami kutatásokat nem lehet egyetlen és egységes tudományetikai rendszer perspektívájából elemezni (Fischer, 2003). Fischer három okot nevez meg, melyek mindegyike annak köszönhető, hogy a tudományos, lévén nem stabil kognitív entitás, az antropológia esetében gyökeresen és a tudománytörténeti időben folyamatosan változott. Először is, az antropológiai etikai és intézményi kontextusa alapvetően átalakult az elmúlt fél évszázadban. Másfelől, az antropológus-kutató az elszigetelt tudományos munkát végző tudósból fokozatosan közszereplővé vált,

mivel közérdeklődésre számot tartó kérdésekkel foglalkozik. Végül, de nem utolsósorban az 1960-as évek és az 1990-es évek között a humánbiológiai kutatási projektek etikai megítélése ugyancsak alapvetően megváltozott.

Az antropológia művelését meghatározó változások folyamatának alapját a tudományterületen végbement kritikai fordulat és az ennek a hajtómotorját képező etikai önreflexiót követelő események képezték. Ebben az összefüggésben Fischer szerint – legalábbis az amerikai kulturális antropológia vonatkozásában – a vietnami háború és a Camelot projekt nyilvánossága a két legfontosabb tényező.

Összefoglalva, Fischer következtetése a yanomami kutatások elemzésének tanulsága szerint, hogy az antropológiának kerülni kell az etikai abszolutista álláspontot. Ezek szerint például az AAA etikai kódexe legfeljebb támpontok, ajánlások laza gyűjteménye lehet, lényegében a tudománytevékenység keretfeltételeit kijelölő szabályok általános listája, semmint egyetemes kánon. Az Amerikai Antropológiai Társaság etikai alapelveit rögzítő kódexben az 1990-es évekre három alapelv mentén kristályosodtak ki azok az intenciók, amelyek követését a szakma művelésének előfeltételeként rögzítették (megjegyzés: egyrészt a szabályozás indoklása, amely szerint az általános kutatás-etikai elvek rögzítésének szükségességét jól meghatározható okok rendszereként írhatjuk le. Ezek szerint a kutató és a kutatás alanya közötti szoros kapcsolat a terepmunka célja, egyben a tudományos objektivitást korlátozó következmény. Az antropológia komplex helyzeteket tanulmányoz komplex eszközökkel, ahol a kutató személyes érintettsége magának a kutatásnak elidegeníthetetlen eleme. Mindezek tükrében a kutatónak mérlegelni kell, hogy: a, kutatási céljai nem sértik-e a kutatás alanyának érdekeit; b, kutatása milyen hatást gyakorol a kutatás alanyára; c, a kutatást támogató intézmények (alapítvány, szervezet, bank, vállalat, de a közvetlen tudományos szakmai közeg) milyen okból vállal szerepet a kutatásban. Az antropológiában az etikai szabályozás alapja a felelősségelv érvényesítése, ami a kutatás következményei iránti megkérdőjelezhetetlen felelősség tudatosítását

jelenti- v.ö. AAA Statements on Ethics (1998, 2002).

4)A yanomami kutatások körül kibontakozott etikai viták negyedik és kétségtelenül meghatározó tényezője maga az érdeklődő közvélemény. A közvélemény álláspontját, amint szélsőértékeit a kortárs digitális közösségi média felületein, elsősorban az internetes kommentekben pontosan megfigyelhetjük. A közvélemény, illetve ezek csoportjai a maga szempontjai szerint, Chagnon, Kenneth Good és Yurima, valamint David Good történetéhez kapcsolódva az etikai abszolutista, az etikai relativista és a szituatív etikai álláspont között ingadozik. Chagnon munkásságát sokan démonizálják, az egyik utolsó érintetlen primitív kultúra megsemmisülésében játszott tevőleges szerepéért kárhoztatják, míg mások a következetes tudós mintapéldájaként állítják be.

Aztán maga Kenneth Good és sokan abból az értelmezésből indulnak ki, hogy Yurima a yanomami kultúra normái szerint felnőtt nő volt, amikor férjhez ment az amerikai antropológushoz, míg mások a kutatót pedofil rémként, köztörvényes bűnelkövetőként vádolják tettéért. Illetve a közvéleményt foglalkoztató etikai alapkérdés az is, hogy vajon Yurima, amikor gyermekeit elhagyta és visszatért Yanomami-földre, akkor akár a saját kulturális, akár az amerikai normákat figyelembe véve vajon etikusan járt-e el? Természetesen mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy helyzete szerint a szülőföldjétől távoli teljesen idegen kultúrában a bennszülött asszony otthontalanul érezte magát, ezért döntése, gyermekei magukra hagyása, azaz visszatérése a yanomamikhoz lényegében az antropológiai tudománytevékenységből származtatható hatáskövetkezmény kompenzálásaként is értelmezhető. Végül, de nem utolsó sorban bonyolult etikai megfontolások tárgya lehet David Good helyzetének megítélése. A szülei álláspontját egyaránt megértéssel elfogadó fiatalember a közösségi médiában felvállalt szerepével többnyire szimpátiát vívott ki a maga számára, ellenben a közvélemény etikai szempontból kritikus álláspontjának formálására csak csekély hatást gyakorol.

Összefoglalva, a yanomami kutatások tükrében jól látható, hogy a modern szociokulturális antro-

pológia tudományetikai alapállása eklektikus. Részen tetten érhetőek az etikai abszolutista törekvések, mint a különböző kódexekben rögzített általános alapelvek, normagyűjtemények egzakt kidolgozására irányuló erőfeszítések. Az etikai abszolutizmus az antropológiában annak a mérlegelését jelentés, hogy a kutatástevékenység gyakorlata és ennek hatásai a tanulmányozott szociokulturális közösséget illetően pozitív vagy negatív következményekkel járnak. Pozitív következménynek tekinthetjük, ha a kutatás és ennek hatás-egésze, beleértve a nyilvánosságot, a közösség önképe szerint és valós érdekeit tekintve pozitív. Továbbá, ha a hatást kiváltó kutatói-akadémiai közeg a tudományos magatartástevékenységgel szemben előzetesen elfogadott morális alapelveinek formális és tartalmi értelemben egyaránt képes megfelelni.

A kortárs antropológiára ugyanakkor fontos hatást gyakorol az etikai relativizmus, ami azt jelenti, hogy a tudománytevékenység keretében végzett kutatások és következményeik megítélése kalkulál a tanulmányozott közösség morális világképével. Fontos továbbá a szituatív kutatásetikai látásmód jelenléte is, ami azt hangsúlyozza, hogy mivel minden kutatási szituáció lényege, hogy alapvetően különbözik minden más kutatási helyzettől – az érintett szereplők, közösségek, a kutató, a helyszín és minden fizikai és kulturális meghatározottság differenciája –, ezért egy szituáció etikai feltételrendszerét csak önmagában lehet mérlegelni és értékelni.

Ugyancsak figyelemreméltó még az etikai nihilizmus hatása a kortárs antropológia látásmódjára. Az etikai nihilizmus abban a beállítódásban gyökerezik, hogy mivel minden cselekedet lényege, hogy hatásait tekintve maradéktalanul kiszámíthatatlan, ezért szükségszerűen negatív következményekkel is jár. Ezek szerint az antropológiai tudománytevékenység keretében végzett munka sajátossága és velejárója, hogy minden gondos előretérvezés ellenére szükségszerűen lesznek negatív következményei.

A kortárs antropológiára jellemző etikai eklektizmus, amint a yanomami kutatások és a heves kísérő viták vázlatán látható, sokkal inkább felfogható a tudományterületen lejátszódó termé-

keny elméletalkotó folyamatok következményének, semmint valamiféle feloldhatatlannak tetsző ellentmondásnak.

Irodalom

- AAA Statements on Ethics 1998, 2002. web: <https://www.americananthro.org/ParticipateAndAdvocate/Content.aspx?ItemNumber=1656>, Utolsó letöltés 2018. szeptember 12.
- Albert, B. (1989): Yanomami "Violence": Inclusive Fitness or Ethnographer's Representation? *Current Anthropology*, 30 (5). 637-640.
- Boas, F. (1919). Scientists as Spies. *The Nation*. DOI: [10.1111/j.0268-540X.2005.00359.x](https://doi.org/10.1111/j.0268-540X.2005.00359.x)
- Caplan, P. (ed.)(2003). *The Ethics of Anthropology: Debates and Dilemmas*. London and New York: Routledge.
- Chkagnon, Napoleon A (1968): *Yanomamö: The Fierce People*. Holt, Rinehart, Winston.
- Chagnon, Napoleon A (1992): *Yanomamö: The Last Days of Eden*. Harvest Books.
- Ferguson, B.(1995). *Yanomami Warfare: A Political History*. School for Advanced Research Press, Santa Fe, NM.
- Fischer, Michael M. J. (2003): In the Science Zone: The Yanomami and the Fight for Representation. *Emergent Forms of Life and the Anthropological Voice*. Duke University Press, Durham and London. 370-392.
- Good, K. (1990). *Into the Heart: One Man's Pursuit of Love and Knowledge Among the Yanomama*. Simon & Schuster, New York.
- Lévy-Strauss, C. (1994): *Szomorú trópusok*, Európa, Budapest. 352-53.
- Mills, D.(2003): 'Like a Horse in Blinkers'? A political history of anthropology's research ethics. in. Pet Caplan (ed.) *The Ethics of Anthropology*. Routledge, London and New York.
- Nugent, S. (2001): The Yanomami: anthropological discourse and ethics. in. Caplan, Pat (ed.) *The Ethics of Anthropology: Debates and Dilemmas*. Routledge, London and New York. 77-96.
- Price, D. (2000). *Anthropologist as Spies. in. The Nation*. Web: <https://www.researchgate.net/>

- publication/228778261_Anthropologists_as_Spies. Letöltés ideje: 2022.09.01.
- Solovey, M. (2001): Project Camelot and the 1960s Epistemological Revolution: Rethinking the Politics-Patronage Social Science Nexus. *Social Studies of Science*, 31.(2.) Science in the Cold War, 171- 206.
DOI: [10.1177/0306312701031002003](https://doi.org/10.1177/0306312701031002003)
- Sztankai K. (2014): Place and role of cultural anthropology in the Military. *AARMS*, 13 (1.). 113–116.
- Tierny, P. (2000). *Darkness in Eldorado: How Scientist and Journalist Devastated the Amazon*. Norton, New York.
- Zehfuss, M. (2012): “Culturally Sensitive War? The Human Terrain System and the Seduction of Ethics”. *Security Dialogue*, 43 (2.). 175-190. DOI: [10.1177/0967010612438431](https://doi.org/10.1177/0967010612438431)